

الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین

دکتر امین فرجی ملانی
دکتر محمدمهدی ذوالفقارزاده کرمانی
رضا باقری کاهکش

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۴۰۴

فرجی ملائی، امین، ۱۳۶۵ -
 الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین / امین فرجی ملائی، محمد مهدی ذوالفقارزاده کرمانی، رضا باقری کاهکش؛
 ویراستار شیماء سلمانی گیوی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴.
 ۱۵۵ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۹۵؛ مدیریت: ۶۲)
 بها: ۲۱۰۰۰۰ ریال
 ISBN: 978-600-298-590-3
 فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 ۱. حسین بن علی (علیه السلام)، امام سوم، ۴-۶۱ق -- اربعین. ۲. Hosayn ibn Ali, Imam III, 625 - 680 -- Arba'in.
 ۳. سرمایه اجتماعی -- ایران. ۴. Social capital (Sociology) -- Iran. ۵. شهرداری -- مشارکت شهروندان.
 ۶. Citizen participation -- Municipal government. ۷. سوگواری های اسلامی -- آداب و رسوم -- ایران.
 ۸. Islamic mourning etiquette -- Iran. ۹. برنامه ریزی شهری -- ایران -- جنبه های مذهبی -- اسلام.
 ۱۰. Islam -- Religious aspects -- Iran -- City planning. الف. ذوالفقارزاده، محمد مهدی، ۱۳۶۱. ب. باقری کاهکش،
 رضا، ۱۳۵۸. ج. Zolfaghazade, Mohammad Mahdi, 1982. د. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. انتشارات.
 ۳۰۲/۰۹۵۵ HM۷۰۸
 شماره کتابشناسی ملی ۱۰۲۸۴۲۴۶

الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین

مؤلفان: دکتر امین فرجی ملائی (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)، دکتر محمد مهدی ذوالفقارزاده کرمانی
 (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)، رضا باقری کاهکش

ویراستار: شیماء سلمانی گیوی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرای: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۴

تعداد: ۱۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۱۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۹۰-۳

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۹۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درسی درس آسیب شناسی شهری، برای دانشجویان رشته مدیریت امور شهری در مقطع کارشناسی ارشد، تألیف شده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلفان محترم اثر، آقای دکتر امین فرجی، آقای دکتر محمد مهدی ذوالفقارزاده کرمانی و رضا باقری کاهکش و نیز ناظر محترم، دکتر حسن زارعی متین کمال تشکر و قدردانی را داشته باشد.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
مقدمه.....	۵
ضرورت.....	۸
اهمیت.....	۱۰
تعاریف.....	۱۲
شهر.....	۱۲
شهر اسلامی.....	۱۳
مدیریت شهری.....	۱۵
وظایف کنونی مدیریت شهری.....	۱۸
۱. برنامه‌ریزی شهری.....	۱۸
۲. وظایف عمرانی.....	۱۸
۳. وظایف خدماتی.....	۱۸
۴. تأمین بهداشت شهری.....	۱۸
۵. خدمات اجتماعی.....	۱۹
۶. وظایف ایمنی.....	۱۹
۷. وظایف فرهنگی.....	۱۹
۸. ارتقای محیط زیست شهری.....	۱۹
۹. وظایف نظارتی.....	۱۹
وظایف جدید شهری.....	۱۹
مؤلفه‌های مدیریت شهری.....	۱۹
سرمایه.....	۲۲
۱. انواع سرمایه.....	۲۳
۲. سرمایه اجتماعی.....	۲۷
سابقه مطالعات انجام‌شده در زمینه بررسی اربعین با تأکید بر شهر و سرمایه اجتماعی.....	۳۱

۳۷	 مبانی نظری
۳۷	 سیستم مدیریت شهری
۳۹	 سطوح نظام مدیریت شهری
۴۰	 الف) مدیریت سیاسی - اجتماعی
۴۰	 ب) مدیریت سازمانی و برنامه‌ریزی
۴۱	 ج) مدیریت اجرایی و فنی
۴۱	 آرای نظریه‌پردازان در حوزه سرمایه اجتماعی
۴۲	 ۱. سرمایه اجتماعی از دیدگاه بوردیو
۴۳	 ۲. سرمایه اجتماعی از دیدگاه کلمن
۴۳	 الف) پیوندهای عینی بین افراد
۴۳	 ب) پیوندهای ذهنی
۴۴	 ۳. سرمایه اجتماعی از دیدگاه فرانسیس فوکویاما
۴۴	 ۴. سرمایه اجتماعی از دیدگاه پاتنام
۴۵	 تئوری‌های سرمایه اجتماعی
۴۵	 ۱. تئوری پیوندهای ضعیف
۴۵	 ۲. تئوری شکاف ساختاری
۴۵	 ۳. تئوری منابع اجتماعی
۴۶	 رویکردهای نظری در حوزه سرمایه اجتماعی
۴۶	 ۱. رویکرد اجتماع‌گرایی
۴۶	 ۲. رویکرد شبکه‌ای
۴۷	 ۳. رویکرد نهادی
۴۷	 ۴. رویکرد هم‌افزایی
۴۸	 سطوح سرمایه اجتماعی
۴۸	 الف) سطح ملی
۴۸	 ب) سطح سازمانی
۴۹	 الف) سطوح فردی و جمعی
۵۰	 ب) کالای عمومی، کالای خصوصی یا هر دو
۵۰	 ج): سطح میکرو، میانی و کلان
۵۱	 مزایای سرمایه اجتماعی
۵۱	 جنبه‌های منفی سرمایه اجتماعی
۵۲	 ابعاد و عناصر سرمایه اجتماعی
۵۳	 ۱. بعد ساختاری سرمایه اجتماعی
۵۳	 الف) روابط شبکه‌ای
۵۳	 ب) شکل و ترکیب روابط شبکه‌ای
۵۳	 ج) سازمان مناسب

۵۴	۲. بعد شناختی سرمایه اجتماعی.....
۵۴	۳. بعد رابطه‌ای سرمایه اجتماعی.....
۵۵	اعتماد.....
۵۵	هنجارها.....
۵۶	تعهدات و انتظارات.....
۵۶	هویت.....
۵۹	۱. اعتماد اجتماعی.....
۵۹	۲. امنیت اجتماعی.....
۵۹	۳. مشارکت اجتماعی.....
۵۹	۴. آگاهی و شناخت.....
۵۹	بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر تاب‌آوری اجتماعی.....
۶۱	دین و سرمایه اجتماعی.....
۶۳	سرمایه دینی.....
۶۳	مبانی دین اسلام در مواجهه با شهر.....
۶۶	مسئله مشارکت در اندیشه شهر اسلامی.....
۶۷	فرم و محتوا در شهر اسلامی.....
۷۱	موافقان و مخالفان شهر اسلامی.....
۷۳	شهر اسلامی و ایرانی.....
۷۶	چالش‌های مدیریت و برنامه‌ریزی شهری در ایران.....
۸۲	اهمیت سرمایه اجتماعی در مدیریت شهری.....
۸۵	اربعم.....
۸۷	۱. اهمیت موضوع اربعم.....
۸۷	۲. ابعاد مختلف جریان اربعم.....
۸۸	نظام مدیریت شهری در ایران.....
۹۲	تأملات میدانی در باب کاربست اربعم و مدیریت شهری.....
۹۲	۱. مقوله اول: مؤلفه‌ها و ابعاد متمایز و اصلی جریان اربعم.....
۱۰۲	۲. مقوله دوم: ریشه ابعاد و مؤلفه‌های متمایز اربعم.....
۱۰۶	۳. مقوله سوم: ابعاد متمایز اربعم در حوزه سرمایه اجتماعی.....
۱۱۲	۴. مقوله چهارم: ظرفیت کاربست اربعم در تقویت سرمایه اجتماعی.....
۱۱۴	۵. مقوله پنجم: ظرفیت‌های اربعم به لحاظ مدیریت امور شهری.....
۱۱۴	۶. مقوله ششم: اقدامات لازم برای گسترش و تسری این سرمایه به درون مناسبات اجتماعی کلانشهرهای
۱۱۷	امروزی.....
۱۲۰	جمع‌بندی از مباحث کلیدی و پرسش‌های راهبردی کتاب.....
۱۲۰	۱. ابعاد متمایز و اصلی جریان اربعم و ریشه‌های آن کدام است؟.....
۱۲۳	۲. مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شهری در ابعاد مختلف بر مبنای جریان اربعم چیست؟.....

۱۲۵	 تطبیق و تأمل در برآیند کتاب
۱۲۷	 بحث و جمع‌بندی
۱۳۱	 پیشنهادها برای استفاده از الگوی اربعین در مدیریت شهری
۱۳۳	 منابع

پیشگفتار

امروزه، در دنیایی که فردگرایی و گسست اجتماعی به چالشی جدی تبدیل شده، پدیده‌های جمعی برآمده از باورهای عمیق مذهبی و فرهنگی می‌توانند الگوهایی بی‌بدیل برای بازسازی پیوندهای انسانی ارائه دهند. در این میان، جریان اربعین حسینی به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین گردهمایی‌های مذهبی جهان، نه تنها یک رویداد عبادی، بلکه تجلی‌گاه عینی سرمایه اجتماعی در مقیاسی گسترده و فراملی است. هر ساله، میلیون‌ها انسان با پیشینه‌های قومی، زبانی، فرهنگی و اجتماعی متفاوت، بدون هیچ چشمداشت مادی، در مسیری مشترک قدم می‌گذارند و در این مسیر، شبکه‌ای عظیم از اعتماد، همکاری، ایثار و همبستگی شکل می‌گیرد. این کتاب بر آن است تا با نگاهی علمی و میان‌رشته‌ای، این پدیده اجتماعی-دینی را در چارچوب نظریه‌های سرمایه اجتماعی شهری تحلیل کند و ظرفیت‌های نهفته در آن را برای توسعه جوامع معاصر بررسی نماید.

سرمایه اجتماعی، مفهومی است که در چند دهه اخیر به‌عنوان یکی از کلیدی‌ترین مؤلفه‌های توسعه پایدار شهری و انسجام اجتماعی مطرح شده است. پاتنام، بوردیو و کلمن از جمله نظریه‌پردازانی هستند که بر نقش شبکه‌های اجتماعی، اعتماد متقابل و هنجارهای جمعی در پیشرفت اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جوامع تأکید کرده‌اند. اما پرسش اصلی اینجاست: آیا می‌توان مصداقی عینی و ملموس از سرمایه اجتماعی را در دنیای امروز یافت که فراتر از مرزهای جغرافیایی و سیاسی، میلیون‌ها نفر را حول محوری مشترک متحد کند؟ پاسخ این پرسش را می‌توان در پیاده‌روی اربعین جستجو کرد. این رویداد، تنها یک سفر مذهبی نیست، بلکه آزمایشگاهی زنده برای مشاهده مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است:

۲. الگوی سرمایه اجتماعی شهری بر مبنای جریان اربعین

۱. اعتماد عمومی: در مسیر کربلا، غریبه‌ها به برادران و خواهران همسفر تبدیل می‌شوند. خانه‌های مردم عراق به روی زائران گشوده می‌شود و غذا، اسکان و خدمات درمانی بدون هیچ چشمداشتی ارائه می‌گردد. این سطح از اعتماد، در دنیای مدرن که حتی همسایه‌ها یکدیگر را نمی‌شناسند، پدیده‌ای استثنایی است.

۲. مشارکت داوطلبانه: سازمان‌دهی این حرکت عظیم، بدون ساختارهای سلسله‌مراتبی دولتی و صرفاً بر اساس همکاری مردمی صورت می‌گیرد. از توزیع غذا تا راهنمایی زائران، همه و همه حاصل خودانگیختگی جمعی است.

۳. شبکه‌های اجتماعی فراملی: اربعین، مرزهای ملی را درمی‌نوردد و پیوندهایی عمیق بین مردم کشورهای مختلف ایجاد می‌کند. این شبکه‌ها می‌توانند در شرایط بحرانی (مانند کمک‌رسانی‌های بین‌المللی) به کار گرفته شوند.

۴. هنجارهای مشترک: ارزش‌هایی مانند ایثار، مهمان‌نوازی و نوع دوستی در این فضا نهادینه می‌شوند و به بازتولید فرهنگ جمع‌گرایی می‌انجامند.

چرا مطالعه اربعین از منظر سرمایه اجتماعی شهری اهمیت دارد؟ شهرها در عصر حاضر با چالش‌های متعددی مانند انزوای اجتماعی، کاهش اعتماد عمومی، نابرابری فضایی و گسست فرهنگی روبه‌رو هستند. برنامه‌ریزان شهری همواره در جستجوی مدل‌هایی هستند که بتوانند حس تعلق جمعی را تقویت کنند. در این میان، جریان اربعین به‌عنوان یک "شهر موقت" عمل می‌کند که در آن تمامی ویژگی‌های یک جامعه ایده‌آل (از امنیت تا رفاه جمعی) بدون ساختارهای بوروکراتیک تحقق می‌یابد.

این کتاب با بررسی این پدیده، به دنبال پاسخ به چند پرسش کلیدی است:

- آیا می‌توان الگوهای مدیریتی و تعاملی اربعین را به شهرهای مدرن تعمیم داد؟
- چگونه هنجارهای شکل‌گرفته در این فضا می‌توانند به کاهش آسیب‌های شهری کمک کنند؟
- آیا شبکه‌های ایجادشده در اربعین می‌توانند به زیرساختی برای همکاری‌های اقتصادی و فرهنگی تبدیل شوند؟

این کتاب با بهره‌گیری از روش کیفی (مصاحبه و مشاهده مشارکتی) به بررسی ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی در جریان اربعین پرداخته است. همچنین، از چارچوب‌های نظری مطالعات شهری، بهره‌گرفته شده است.

این کتاب صرفاً به دنبال توصیف پدیده اربعین نیست، بلکه می‌کوشد با الهام از این حرکت، راهکارهایی عملی برای توسعه شهری مبتنی بر سرمایه اجتماعی ارائه دهد. در جهانی که شهرها به‌طور فزاینده‌ای به سمت فردگرایی و مصرف‌زدگی پیش می‌روند، شاید درس‌های اربعین بتوانند راهگشای سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و فعالان اجتماعی باشند.

در پایان، بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌ها و همیاری‌های همه همراهان و مسئولین پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (ریاست، معاونت‌های پژوهشی، آموزشی و فناوری و همکارانشان م مدیریت منابع و توسعه و همکارانشان، پژوهشکده علوم اجتماعی، گروه مدیریت و کارشناسان حوزه صفی و ستادی) ناظر و ارزیابان این کتاب نهایت قدردانی را به عمل آوریم. از خداوند منان برای همه سلامتی و توفیق روزافزون مسئلت داریم. امید است این اثر گامی هرچند کوچک در مسیر شناخت ظرفیت‌های نهفته در باورهای جمعی اربعین برای ساختن جوامع شهری انسانی‌تر باشد.

والسلام

امین فرجی - محمدمهدی ذوالفقارزاده کرمانی - رضا باقری کاهکش

مقدمه

شهرها به تدریج سیاره زمین را دگرگون می‌کنند. آنها بزرگترین زیستگاه‌های انسانی، عمده‌ترین مصرف‌کنندگان انرژی و از مهم‌ترین مولدان آلودگی به شمار می‌آیند. در عصر حاضر، شهرنشینان بیش از نیمی از جمعیت دنیا را تشکیل می‌دهند. روزانه میلیون‌ها مترمکعب سوخت در شهرها مصرف می‌شود و هزاران تن زباله از آنجا خارج می‌شود. شهرها عظیم‌ترین کارخانه تبدیل آب به فاضلاب هستند. لذا شهرها به این ترتیب در صدر فهرست دغدغه‌های انسان قرار می‌گیرند و نظریه‌پردازان را وامی‌دارند برای ایجاد سکونتگاه‌هایی بهتر، طرح‌های نوینی را ارائه کنند که از آن جمله می‌توان به نظریه شهر سبز، کوشش برای جایگزینی سوخت‌های فسیلی با انرژی پاک، بهره‌گیری از فن‌آوری‌های نوین برای خانه‌سازی، کاهش مصرف انرژی در شهرها و بسیاری اقدامات دیگر در زمینه مدیریت شهری اشاره کرد.

ظهور شهرهای بزرگ و کوچک و بالطبع زندگی شهری و اقوام و گروه‌های مختلف در کنار هم مدیران شهری را با چالش‌های گوناگون و متنوعی برای مدیریت شهرها و حل معضلات آن روبرو کرده است. مدیریت مطلوب شهر به معنای بررسی مشکلات برنامه‌ریزی، نظارت بر هماهنگی بخش‌های مختلف و چگونگی امکان تأمین و اجرای طرح‌ها و نیازهای عمومی مردم است که قبل از تولد تا هنگام مرگ با آن سروکار دارند، به عبارت دیگر مدیریت باید بر کلیه جهات اجرایی که افراد ساکن شهر با آن تماس دارند و در جهت اجرای صحیح امور و دفع مشکلات و تأمین نیازها بکوشد (رجاء، ۱۳۷۰).

مهم‌ترین هدف مدیریت شهری را می‌توان در ارتقای کار و زندگی شهروندان در قالب اقشار و

گروه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی و حفاظت از حقوق افراد، تشویق به توسعه اقتصادی و اجتماعی پایدار و حفاظت از محیط کالبدی دانست (سعیدنیا، ۱۳۷۹).

در مباحث جدید، دولت‌ها، سازمان‌ها و بنگاه‌های غیردولتی هیچ‌یک به‌تنهایی نمی‌توانند هدایت و رهبری توسعه گسترده و پایدار را به دست بگیرند (گروسی و نقوی، ۱۳۸۱) لذا برای حل مشکلات و مدیریت مطلوب شهر با توجه به تعاریفی که از مدیریت شهری در بالا رفت نیاز به مشارکت افراد و گروه‌های مختلف عضو اجتماع در ابعاد و طبقات مختلف اجتماعی احساس می‌شود. این تعامل، همدلی و برهم‌کنش بین افراد منجر به تولید ارزشی می‌شود که از آن تحت عنوان سرمایه اجتماعی یاد می‌شود.

بعد از اواسط قرن بیستم، مفهوم سرمایه اجتماعی مطرح شد و تحقیقات نشان داد کارایی سرمایه‌های اقتصادی و انسانی به وجود روابط و هنجارهایی بستگی دارد که بین انسان‌ها گسترش می‌یابد و مفهوم سرمایه اجتماعی به تدریج ابداع شد. سرمایه اجتماعی به روابط منسجم، هنجارها و ارزش‌ها اشاره می‌کند که می‌تواند در بسیاری از فرایندهای مدیریت تأثیر گذارد (زارعی متین، ۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی مفهوم جدیدی است که مورد توجه بسیاری از اندیشمندان از جمله جامعه‌شناسان، مسئولین و صاحب‌نظران حوزه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری قرار گرفته است. اهمیت سرمایه اجتماعی که مبین کنش‌های مشخص بین افراد در درون ساختارهای اجتماعی است زمانی مشخص می‌شود که در کنار انواع دیگر از سرمایه‌هایی چون سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اقتصادی به حل مشکلات پیچیده شهرهای بزرگ کمک می‌کند مشکلاتی که حل آنها تنها با مشارکت همه‌جانبه افراد جامعه امکان‌پذیر است.

اصطلاح سرمایه اجتماعی قبل از سال ۱۹۱۶، توسط هانی فان از دانشگاه ویرجینیای غربی مطرح شد. اما نخستین بار در اثر کلاسیک جین جاکوب مورد استفاده قرار گرفته است، که در آن او توضیح داده بود که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حومه قدیمی و مختلط شهری، صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و در ارتباط با حفظ نظافت و تمیزی محله، پاکسازی جرم و جنایت خیابانی و تصمیمات دیگر در حیطه بهبود کیفیت زندگی، در مقایسه با عوامل نهادهای رسمی مانند نیروی حفاظتی پلیس و نیروهای انتظامی، مسئولیت بیشتری از خود نشان می‌دهند. (الوانی و شیروانی، ۱۳۸۳).

حال با توجه به اهمیت مفهوم سرمایه اجتماعی در مدیریت شهری به‌عنوان منبعی عظیم از

پیوندها و توانمندی‌ها، پاسخ به این سؤال اهمیت پیدا می‌کند که آیا می‌توان الگویی بهینه از سرمایه اجتماعی را به گونه‌ای تدوین کرد که براساس آن بتوان بیشترین بهره‌مندی را از این پتانسیل عظیم اجتماعی برد؟

در این راستا جریان اربعین در سال‌های اخیر چنان باشکوه و عظیم در حال جلوه‌گر شدن است که نمی‌توان به سادگی از کنار آن عبور کرد، جمع شدن خیل کثیر و میلیونی از انسان‌ها از ملیت‌ها، اقوام و حتی ادیان مختلف این گردهمایی را به بزرگترین حرکت و تجمع جمعی بشر تبدیل کرده، به طوری که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین، عظیم‌ترین و جامع‌ترین مراسم مبتنی بر حرکت در دنیا دانست.

جریان اربعین تنها در ابعاد آماری و مادی چندان حیرت‌انگیز است که در رسانه‌های مختلف جهانی نیز به عنوان عظیم‌ترین گردهمایی مردمی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته به طوری که تعداد زائران بارگاه ملکوتی امام حسین (علیه السلام) در سال‌های ۲۰۰۹ و ۲۰۱۰ بین ۱۰ تا ۱۴ میلیون نفر بوده است و آمارهای مراکز مختلف گویای آن است که مراسم زیارت اربعین سال ۲۰۱۳ با حضور حدود ۲۰ میلیون نفر برگزار شد که بزرگترین تجمع بشری در جهان محسوب می‌شود. (محمدی، ۱۳۹۴).

همراهی و همسویی جمعیتی عظیم در راستای رسیدن به هدفی یکسان و الهی در کمال آرامش، امنیت و محبت، و فارغ از انگیزه‌های مادی و دنیایی که بن‌مایه قریب به اتفاق حرکت‌های بشری را تشکیل می‌دهد اربعین را به پدیده‌ای بی‌بدیل تبدیل کرده است که می‌تواند و لازم است از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گیرد. لذا شاهد هستیم که محققین فراروانی به ویژه در سال‌های اخیر به بررسی جریان اربعین از ابعاد گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی، سیاسی و غیره پرداخته‌اند.

نکته حائز اهمیت در پدیده اربعین ارتقاء ماجرا از نگاه صرفاً زیارت فردی به یک اقدام دسته‌جمعی و آگاهانه آن هم به شکلی انفجاری عجیب و معجزه‌وار در پنج - شش سال گذشته است (غلامی، ۱۳۹۵) جریانی که بدون دخالت ارگان‌های دولتی و حکومتی و کاملاً مردمی و خودجوش شکل گرفته و قلوب افراد و اقوام مختلف با ملیت‌ها و حتی ادیان گوناگون را به هم گره زده است و آن را به منبع عظیمی از سرمایه اجتماعی تبدیل کرده است.

حال با توجه به اهمیت مفهوم سرمایه اجتماعی در مدیریت شهری از سویی و بروز و ظهور

این مفهوم اجتماعی در ماجرای اربعین به زیباترین و عظیم‌ترین شکل خود از سوی دیگر این سؤال جایگاه می‌یابد که آیا می‌توان از سرمایه اجتماعی بی‌بدیلی که در جریان اربعین شکل گرفته و خودنمایی می‌کند به عنوان الگویی برای مدیریت شهرهای امروزی استفاده کرد؟ لذا در این کتاب به دنبال کشف الگوی مطلوب سرمایه اجتماعی شهری براساس سرمایه اجتماعی موجود در پیاده‌روی اربعین هستیم.

ضرورت

هزاران سال است که شهرها کانون فرهنگ و اندیشه، تعامل اجتماعی انسان‌ها و جایگاه بالندگی شهرنشینی هستند. گرچه از هنگام پیدایش انسان اکثر افراد در محله‌ها، دهکده‌ها و شهرهای کوچک و بافت‌های جمعی می‌زیسته‌اند اما در قرن اخیر و به‌ویژه دو دهه پایانی قرن بیستم پدیده شهری شدن و ظهور شهرهای بزرگ و جهانی بیش از پیش ظهور و بروز یافته است به طوری که امروزه نیمی از جمعیت شش میلیاردی جهان ساکن شهرها بوده و اکثریت جهان امروزی رفته‌رفته به شهر تبدیل می‌شود.

رشد بی‌رویه شهرها در سال‌های اخیر و وجود مشکلات مختلف در حیطه مدیریت شهری شهرهای بزرگ در عصر حاضر مدیران شهری را با چالش‌های گوناگونی مواجه کرده که از آن جمله می‌توان به افزایش فقر در شهرها، دسترسی ناکافی به مسکن و خدمات اصلی شهری، گسترش زاغه‌نشینی و مسکن‌های غیرقانونی، سیستم حمل‌ونقل ناکافی، بیگانگی شهروندان، رقابت شغلی و اقتصادی نابرابر، نارسایی امکانات اصلی شهر، ویرانی محیط زیست، آلودگی هوا، تراکم جمعیت، ناکافی بودن خدمات بهداشتی اصلی و آب و بحران‌های اجتماعی از جمله مواد مخدر و... اشاره کرد.

بسیاری از مشکلاتی که به آنها اشاره شد محصول شهرهای بزرگ امروزی از جمله تهران بوده و به راحتی و با روش‌های مدیریتی عادی قابل حل نیست، امروزه سازمان‌ها و ارگان‌های دولتی و حکومتی به تنهایی قادر به رفع مشکلات شهری و برنامه‌ریزی برای آنها نمی‌باشند. از آن‌رو مشارکت اجتماعی مردم در مدیریت امور شهر و حل معضلات و مشکلات آن به امری اجتناب‌ناپذیر تبدیل شده است. لذا مسئولین و صاحب‌نظران حوزه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری همواره به دنبال یافتن راهکارهایی برای تمرکززدایی و اداره مشارکتی شهرها بوده و معتقدند رابطه

دوسویه شهر و شهروندان در تصمیم‌گیری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و کلیه فعالیت‌های شهری امری اجتناب‌ناپذیر است. در این راستا مفهوم سرمایه اجتماعی در کنار سرمایه‌های انسانی مالی و اقتصادی مورد توجه قرار گرفته و نظر محققان و پژوهشگران فراوانی را برای یافتن الگوی مطلوبی از آن به‌سوی خود جلب کرده است.

در راستای تحقق اندیشه مشارکت و حضور حداکثری مردم در مدیریت شهری بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، در اصل ۱۰۰ قانون اساسی مقرر شده است «برای پیشبرد برنامه‌های اجتماعی، اقتصادی، عمرانی، بهداشتی، فرهنگی، آموزشی، و سایر امور رفاهی از طریق همکاری مردم با توجه به مقتضیات محلی اداره امور هر روستا، بخش، شهر، شهرستان یا استان با نظارت شورایی به نام شورای ده، بخش شهر، شهرستان، یا استان صورت می‌گیرد که اعضای آن را مردم همان محل انتخاب می‌کنند. شرایط انتخاب و نظارت شوراهای مذکور و سلسله‌مراتب آنها را که باید با رعایت اصول وحدت ملی و تمامیت ارضی و نظام جمهوری اسلامی و تابعیت حکومت مرکزی باشد قانون معین می‌کند»، اما، به دلیل مسائل سیاسی پس از انقلاب و مشکلات ساختاری، اجرای اصل یادشده میسر نشد تا اینکه در ۷ اسفند ۱۳۷۷ مردم با حضور بیست و چهار میلیون خود در اولین دوره انتخابات شوراهای اسلامی شهر و روستا مقدمات تشکیل حکومت‌های محلی را در ایران فراهم کردند. عمر چندین ساله این نهاد حکایت از آن دارد که استقلال آن‌ها در اداره محلی در ایران بسیار محدود است و به مانند کشورهای توسعه‌یافته هسته مرکزی مدیریت شهری و روستایی را تشکیل نمی‌دهند (امیدی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۵).

از سوی دیگر امروزه با پدیده‌ای تحت عنوان اربعین مواجه هستیم که با تغییر روند خود از یک زیارت فردی به یک حرکت گروهی عظیم و آگاهانه توسط افرادی از فرهنگ‌ها اقوام و حتی ادیان مختلف آن را به بزرگترین و شگفت‌انگیزترین اجتماع بشری تبدیل کرده است. رشد و جلوه‌گری معجزه‌گونه جریان اربعین حسینی (علیه السلام) در چند سال اخیر چنان بوده است که نه تنها نظر محققین مسلمان بلکه نظر پژوهشگران غربی را نیز به خود جلب کرده است. در این راستا صاحب‌نظران فراوانی به بررسی اربعین از ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی نظامی و غیره پرداخته‌اند.

اما آنچه در نگاه اول در رابطه با جریان اربعین جلوه‌گری می‌کند مردمی بودن، همدلی و عشق و

محبت بین زائرین اباعبدالله (علیه السلام) است. هیچ حکومت، سازمان و یا ارگان دولتی مدعی برگزاری و مدیریت زیارت اربعین نیست و آنچه اتفاق می افتد از ابتدا تا پایان توسط مردم و شبکه های مردمی انجام می گیرد. در جریان اربعین زبان، رنگ، ملیت، اختلاف طبقاتی و هر آنچه منجر به تفکیک زائرین شود رنگ می بازد و زائرین و خادمین فارغ از هر آنچه گفته شد در حال انجام وظیفه هستند. در جریان اربعین کسی گرسنه و بی سرپناه نمی ماند و همه دیر یا زود تحت مدیریتی شگفت انگیز به آنچه به دنبال آن هستند می رسند. در اینجا می توان گفت با مدیریتی همراه با حرکت و رشد اجتماعی همراه هستیم که در عین تأمین نیازهای مادی افراد تأمین نیازهای معنوی را نیز به همراه دارد.

با توجه به آنچه گفته شد و همچنین بررسی شواهد موجود چنین بر می آید که ماجرای اربعین سرشار از پتانسیل عظیمی از سرمایه اجتماعی است که سال به سال بروز و ظهور بیشتری می یابد، لذا این سؤال جایگاه می یابد که چگونه می توان از این سرمایه عظیم که قلب های افراد مختلف از گروه ها و اقوام مختلف را به هم گره می زند به عنوان الگویی برای بهره مندی بهینه سرمایه اجتماعی شهرهای امروزی استفاده کرد؟

اهمیت

وجود روابط و پیوندهای اجتماعی در جوامع امروزی یکی از ضرورت های اجتناب ناپذیری است که توجه و تمرکز بر آن می تواند راه حل بخش قابل توجهی از مشکلات اداره شهرهای بزرگ امروزی باشد، این پیوندها و ارتباطات اجتماعی و یا به بیانی، سرمایه های اجتماعی در بسیاری از موارد تسهیل کننده دشواری های موجود بر سر راه مدیریت شهر و حل مشکلات آن است.

در دو دهه اخیر، سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از کانونی ترین مفاهیم ظهور و بروز یافته است. با وجود این، نگرش ها، دیدگاه ها و انتظارات گوناگونی را نیز دامن زده است. اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی، با بررسی تعداد قابل توجه مقالات و پژوهش ها در این حوزه قابل درک است. امروزه دولت ها می توانند در تشکیل یا افزایش اشکال سودمند سرمایه اجتماعی نقش مؤثری را ایفا کنند. در مقابل عدم توجه کافی دولت ها بر آثار ناشی از وضع و اجرای سیاست های خاص بر ارتباطات اجتماعی و چگونگی انتقال منابع و قدرت میان اقشار و گروه های مختلف جامعه می تواند به سهولت سرمایه اجتماعی موجود را تحت تأثیر قرار داده و آن را از بین ببرد (عذارینی و همکاران، ۱۴۰۰).

مشارکت شهروندی از سال ۱۹۵۰ موضوعی دامنه‌دار در حوزه برنامه‌ریزی بوده و برنامه‌ریزان شهری تلاش کرده‌اند در تصمیم‌گیری‌های شهری از نظرات شهروندان مطلع شوند و با همکاری آنان برنامه‌های خود را عملی سازند. برنامه‌ریزان شهری بر آن‌اند که مشارکت باعث می‌شود شهروندان به تصمیم‌های گرفته‌شده در شهر پایبند شوند؛ یعنی حمایت عمومی از تصمیم‌گیری‌های مسئولان باعث می‌شود متولیان امر به راحتی برنامه‌های خود را عملی کنند (عباس‌زاده، ۱۳۸۷).

همبستگی و پیوند بین قلوب در راستای تحقق اهداف مشترک منجر به ایجاد انرژی‌ای مضاعف در بعد اجتماعی و کارهای گروهی می‌شود که نتایج خارق‌العاده‌ای را به همراه دارد، نتایجی که شاید بتوان گفت تحقق آنها در حالت عادی امکان‌پذیر نبوده و یا به دشواری قابل‌دستیابی است.

این پیوند و هم‌افزایی حاصل از آن زمانی که حول محور اعتقادات و مذاهب شکل می‌گیرد نتایجی بس شگفت‌انگیز به دنبال دارد پدیده‌ای که نمونه‌ای از آن را در زمان انقلاب اسلامی ایران و جنگ تحمیلی هشت ساله و همچنین در سال‌های اخیر در حرکت باشکوه و میلیونی اربعین شاهد هستیم، جریانی که در آن قلوب اقوام، ملیت‌ها و مذاهب گوناگون در قالب کاروان‌های کوچک و بزرگ در گروه‌های سنی مختلف و فارغ از انگیزه‌های فردی و مادی به سوی مقصدی مشترک به هم گره خورده و منجر به یکی از عظیم‌ترین اجتماعات خودجوش بشری شده است. اجتماعی که به واسطه این سرمایه عظیم نه تنها بر مشکلات رایج بر جوامع امروز فائق آمده بلکه فراتر از آن دستاوردهایی را که همواره ایده‌آل مدیران شهری برای رسیدن به آرمان شهر دست‌نیافتنی بشر بوده به همراه داشته است.

آنچه قابل رؤیت است این است که در حال حاضر، به رغم تلاش‌های حکومت‌های محلی و سازمان‌های فعال در حوزه مدیریت شهری، این نهادها جایگاه ویژه خود را در ایجاد و تقویت و توسعه سرمایه اجتماعی نیافته‌اند (رحمتی و نجفی، ۱۴۰۰).

سرمایه اجتماعی، یکی از مهم‌ترین دارایی‌هاست که از شاخصه‌های رشد و توسعه هر جامعه‌ای به شمار می‌آید و از رهگذر این سرمایه حیاتی است که انسجام، اعتماد متقابل و حسن اطمینان و همبستگی در جامعه فراهم می‌شود و هرگونه کاهش در آن، منجر به کاهش مشارکت‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شهروندان می‌شود (صالحی امیری و امیر انتخابی، ۱۳۹۲؛

عذارانی و همکاران، ۱۴۰۰). با وجود فواید اجتماعی عدیده بر میزان بالای سرمایه اجتماعی، پژوهش در موضوع ارتقای سرمایه اجتماعی و راهبردهای بهبود در آن نابالغ و توسعه نیافته است. علی‌رغم اینکه طی دو دهه گذشته این مفهوم از اقبال خوبی در بین محققان برخوردار شده است؛ تحقیقات موجود در این حوزه اغلب به توصیف و تبیین برخی از ابعاد سرمایه اجتماعی، شناسایی عوامل مؤثر و سنجش وضعیت سرمایه اجتماعی اکتفا شده و برای ارائه راهبرد به منظور ارتقا و بهره‌مندی از منافع آن توجه چندانی صورت نگرفته است. حتی در پژوهش‌هایی که به ارائه راهبرد پرداخته شده است، این راهبردها بیشتر مبتنی بر بررسی روند گذشته بوده و براساس عوامل اصلی شکل‌دهنده آینده سرمایه اجتماعی نبوده است (قاسمی، نیکویه و شیرویه‌پور، ۱۴۰۰).

با توجه به اهمیت و نقش سرمایه اجتماعی برای مدیریت شهرهای بزرگ در کنار انواع مختلف از سرمایه مانند سرمایه‌های اقتصادی، انسانی و فیزیکی و همچنین ظهور و بروز همه‌جانبه این نوع سرمایه در حرکت عظیم و شگفت‌انگیز اربعین حسینی (علیه السلام) اصلی‌ترین هدف این کتاب شناسایی ابعاد اصلی و متمایز جریان اربعین به‌ویژه در سال‌های اخیر که ورای حرکتی فردی و صرفاً زیارت، دارای ابعاد شگفت‌انگیز جمعی و اجتماعی نیز شده و الگو قرار دادن آن برای تدوین الگوی سرمایه اجتماعی کلانشهرهای امروز است.

در این راستا از اهداف اصلی کتاب می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- شناسایی ابعاد متمایز و اصلی جریان اربعین و ریشه‌های آن.
- شناسایی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شهری در ابعاد مختلف بر مبنای جریان اربعین.
- شناسایی راهکارهایی برای استفاده از الگوی سرمایه اجتماعی بدست آمده در کلانشهرهای امروزی در قالب پیشنهادات مطرح شده از داده‌های جمع‌آوری شده.

تعاریف

شهر

شهر مقوله‌ای است فلسفی چون ابعاد ذهنی - هویتی شهر در فراسوی معیارهای مرسوم (چه فرهنگ‌گرا چه عملکردگرا یا نوگرا) قرار گرفته و در محدوده ارزش‌های پویای فرهنگی - هنری مقام می‌گیرد. از این رو لازم است که برخوردی فلسفی با شهر صورت گیرد. شهر مقوله‌ای

است علمی چون ابعاد عینی و کالبدی آن در همه زمینه‌های اجتماعی - اقتصادی، کالبدی - فضائی و... با ضوابط و معیارهای علمی قابل سنجش است. از سوی دیگر شهر پدیده‌ای است مکانی - زمانی که در نقطه‌ای خاص ایجاد شده در فضا تکامل یافته و با گذشت زمان رشد یافته است (حبیبی، ۱۳۸۳).

در رویکرد جامعه‌شناختی شهر به مثابه یک واقعیت اجتماعی تعریف می‌شود. در اینجا شهر در نهایت حاصلی است از مجموعه روابط میان بازیگران اجتماعی و بنابراین، این باور وجود دارد که شکل‌گیری فضاها و روابط شهری از این روابط تبعیت می‌کنند (فکوهی، ۱۳۸۳) و از همین روست که ویکتور هوگو درباره شهرها، عقیده دارد که شهرها کتاب‌های سنگی هستند که مفاهیم تاریخی و فرهنگی خود را به خوانندگان که همگان افراد ساکن در آنها هستند، انتقال می‌دهند و به‌صورتی نمادین، بیانگر تاریخ و عادات اجتماعی ساکنان خود هستند (شادمان، ۱۳۸۳).

شهر اسلامی

اگرچه بازه وسیعی از تعاریف و تفاسیر برای اصطلاح شهر اسلامی وجود دارد، اما تعریفی جامع و کامل تاکنون برای آن ارائه نگردیده است. حقیقت این که شهر اسلامی چیست و خصوصیات آن چه چیزهایی هستند، زمینه‌های تحقیقاتی می‌باشند که نیاز به تفکر عمیق در خصوص منابع این گونه موضوعات دارند (سلطانی، ۱۳۹۳).

بی‌شک برای ظهور شهر اسلامی، انطباق و همپوشانی سه فضا یا سه عنصر به‌عنوان ارکان آن ضرورت دارد. این سه فضا عبارتند از: فضای فکری و ذهنی، فضای عملی و رفتاری و فضای عینی یا فضای کالبدی مجتمع‌های زیستی (عمدتاً شهرها) به‌عنوان ظرف تمدن و فعالیت‌های اهل آن، یکی از مهم‌ترین عناصر بیانگر هویت یک تمدن می‌باشند که می‌توانند نمایشگر و تجلی‌گاه ارزش‌ها و اعتقادات یک ملت و تمدنشان بوده و همچنین در شکل دادن رفتار آحاد جامعه و هدایتشان به سمت اهداف برآمده از مبانی عقیدتی تمدن مورد نظر ایفای نقش نمایند (نقی‌زاده، ۱۳۹۲).

آموزه‌های اسلامی، از آنجاکه بر مناسبات جوامع انسانی و بر رابطه انسان و محیط تأثیرگذار هستند، می‌توانند بر سکونتگاه‌ها و همچنین نظام برنامه‌ریزی و مدیریت آنها نیز مؤثر باشند. تمدن اسلامی با تعریف ارزش‌های مخصوص به خود، بستر کالبدی جامعه (یعنی شهر) را نیز

تحت تأثیر خود قرار داده است. بنابراین، شهر و مدیریت شهری در سرزمین‌های اسلامی، باید تابع آموزه‌های دین مبین اسلام و فرهنگ اسلامی باشد (آقا شریفیان اصفهانی و احمدیان، ۱۳۹۲، ص ۷۳).

قرآن کریم به عنوان قانون اساسی دین اسلام و نیز بهترین نسخه شفابخش آلام روحی و جسمی انسان‌ها که دربرگیرنده تمامی نیازهای دنیوی، اخروی، فردی و اجتماعی انسان‌ها است، به مقوله شهر نیز توجه ویژه‌ای داشته و در آیات بسیاری به این مسئله مهم پرداخته است، تا جایی که خداوند متعال دوبار به شهر قسم می‌خورد (بمانیان، ۱۳۹۳):

«لَا أَقْسَمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ»

شهر یا جامعه اسلامی معطوف به اصول و مبانی و نوعی نگرش خاص نسبت به هستی، انسان، آخرت و خدا است. این مبانی و اصول اساساً ویژگی‌ها و خصلت‌های شهر اسلامی را توضیح می‌دهد. شهرسازی و مدیریت شهری یکی از خرده‌نظام‌های موجود در حکومت اسلامی است که می‌بایست براساس پشتوانه اساسی جمهوری اسلامی ایران که اسلام ناب محمدی می‌باشد، بازسازی شود (نقی‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۷۱). به عبارت دیگر، ضرورت دارد که شهر اسلامی و مدیریت شهری اسلامی در جمهوری اسلامی محقق شود تا یکی از نرم‌افزارهای لازم برای اداره جامعه اسلامی در عرصه نظر و عمل تحقق یابد (آیینی و عبدالحسین‌زاده، ۱۳۹۶).

شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکانی با توجه به فناوری، مصالح، دانش و هنر و فرهنگ بومی (که با اصول و ارزش‌های اسلامی در تعارض نباشند) تفسیر و تجلی خاص خویش را داشته باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۳).

در ایران نیز علیرغم بحث‌های مختلفی که در باب هویت اسلامی و اندیشه اسلامی بخصوص در بعد از انقلاب مطرح شده است؛ هنوز مفهوم مدیریت شهری در شهر اسلامی نیاز به بحث و بررسی دقیق‌تری دارد. جایگاه مدیریت شهری اسلامی و اصلاً معنا و مفهوم مدیریت شهری اسلامی به طور دقیق و مدوّن مشخص نگردیده است. نحوه شکل‌گیری اصول مدیریتی شهر اسلامی - تاریخی عمدتاً به ارزش‌ها و اعتقادهای فرهنگی اسلام که ریشه در ماهیت احکام اسلامی داشته است، بستگی دارد؛ به طوری که جنبه‌های گوناگون زندگی مسلمانان و از جمله ساخت سکونتگاه‌ها را نیز تحت تأثیر قرار داده است. رفتارها و مناسبات شهروندی مبتنی بر اصول، قواعد و سیاست‌هایی است که در فرهنگ و مذهب آن جامعه ریشه

دارد. جامعه اسلامی نیز منبعث و متأثر از دین و شریعت از نظام ویژه‌ای در مناسبات شهری برخوردار است. اصول اساسی و بنیادین نظام حاکم بر رفتار و مناسبات شهری و شهرسازی براساس سنت و شریعت اسلامی با نگاه وحی و با تأکید بر عمده‌ترین نیازهای زندگی مطلوب انسان نشان از عمق توجه به انسان و خواسته‌های او در زندگی اجتماعی است (آیینی و عبدالحسین‌زاده، ۱۳۹۶).

شهرهای امروز مسلمین تقلیدی ناقص از الگوهای شهرسازی و روش‌های زیستی است که در مغرب‌زمین ساخته و در پیش گرفته شده‌اند. شهرهای جدید فاقد هرگونه هویت ملی، بومی و اسلامی و تاریخی هستند و نه تنها نتوانسته‌اند تداوم حیات تاریخی جامعه را به نمایش بگذارند که فراتر از آن ارتباط جامعه را با تاریخ و گذشته خویش قطع نموده و احساس غربت و بیگانگی را در ساکنان خویش رشد داده‌اند. این در حالی است که در گذشته شهرهای مسلمین در شرایط محیطی و اقلیمی متفاوت و در زمان‌های گوناگون و با شرایط اقتصادی و سیاسی متنوع، هرکدام جلوه‌هایی از تفکر، باورها و فرهنگ اهل خویش را به نمایش می‌گذاشتند و با تفسیر اصول و شناخت و به‌کارگیری راه‌حل‌های بومی که برای موضوعات خاص محیطی و انسانی ارائه می‌نمودند به‌خوبی می‌توانستند در یک تعامل مفید و سازنده و تأثیرگذار با سایر شهرها ایفای نقش کنند (بمانیان، ۱۳۹۳).

شهر اسلامی شهری نیست که آن در بیان صرف و تک بعدی تعریف کرد. شاید خلاصه تعریف شهر اسلامی در مودت، برادری، انصاف، عدالت، مشارکت و همیاری، دستیاری و کمک و... تعریف کرد. شهر اسلامی شهری در قالب اندیشه‌ها است. اگرچه می‌توان برای شهر اسلامی مقیاس‌های کالبدی دقیق نیز ترسیم کرد. چنان‌که پرهیز از اشرافیت به خانه همسایه یکی از اصول کلیدی در شهرسازی اسلامی است.

مدیریت شهری

شاید در بدو امر تلاش در جهت تعریف شهر امری صحیح‌تر باشد تا از این منظر به تعریف مدیریت شهری نیز پرداخت. شهر به‌عنوان یکی از بزرگترین اختراعات بشر به‌واقع مرکز تحولات بزرگ بشری است. شهر امروزی به‌عنوان میراث‌دار شهر در اعصار مختلف الگوی کاملاً متفاوتی از شهر در دوران گذشته را به نمایش گذارده است. شهر در کشورهای در حال

توسعه و به‌ویژه در کشورهای اسلامی مانند ایران، اصالت خود را از دست داده و در عمل تنها به کشکولی از چالش‌های تبدیل شده است. امروزه شهر در معانی و تعاریف مختلف به‌ویژه در منظر اندیشمندان مختلف تعریف می‌شود به‌ویژه از منظر جمعیتی، سیاسی، اقتصادی و ... شهر را می‌توان فضایی تعریف کرد که در آن نوع خاصی از سبک زندگی در جریان است.

روشن است که مشخصات و ساختار نهادهای قانونی اداره‌کننده شهر از کشوری به کشور دیگر تفاوت دارد و هر جامعه‌ای با توجه به ساختار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی خود تعریف یا تلقی خاصی از مدیریت شهری دارد. مدیریت شهری به تمامی نهادها، سازمان‌ها و افرادی گفته می‌شود که به‌صورت رسمی یا غیررسمی در فرآیند مدیریت شهر اثرگذار هستند. پس مدیریت شهری فقط شهرداری و شورای شهر نمی‌باشد و هر عنصری که به شکلی در فرایند مدیریتی شهر اثری دارد در این حیطه قرار دارد (لطفی و همکاران، ۱۳۸۸).

استفاده از واژه مدیریت شهری برای اولین بار در سال ۱۹۸۶ از سوی سازمان بین‌المللی برنامه مدیریت شهری که از جانب بانک جهانی، مرکز سازمان ملل برای اسکان بشر و برنامه توسعه سازمان ملل حمایت می‌شود، جهت مدیریت رشد شهرها در کشورهای در حال توسعه مطرح گردید (Nallathiga, 2008, P. 23).

مدیریت شهری به‌عنوان چارچوب سازمانی توسعه شهر به سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و اقداماتی مربوط می‌شود که در پی اطمینان از تطابق رشد جمعیت با میزان دسترسی به زیرساخت‌های اساسی زندگی شهری خصوصاً مسکن و اشتغال می‌باشد. در چارچوب این تعریف کارایی مدیریت شهری وابستگی مشخص و مستقیمی به عوامل زمینه‌ای از قبیل ثبات سیاسی، وحدت و یکپارچگی اجتماعی، رونق اقتصادی و انسجام و پویایی فرهنگی و برخی عوامل دیگر نظیر توان و مهارت، انگیزه و دانش سیاست‌گذاران، تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان و نیز افراد استفاده‌کننده از این سیاست‌ها و برنامه‌ها دارد. (پرهیزکار و همکاران، ۱۳۹۰).

مدیریت مطلوب شهر به معنای بررسی مشکلات برنامه‌ریزی، نظارت بر هماهنگی بخش‌های مختلف و چگونگی امکان تأمین و اجرای طرح‌ها و نیازهای عمومی مردم است که قبل از تولد تا هنگام مرگ با آن سروکار دارند به عبارت دیگر مدیریت باید بر کلیه جهات اجرایی که افراد ساکن شهر با آن تماس دارند و در جهت اجرای صحیح امور و دفع مشکلات و تأمین نیازها بکوشد. (رجاء، ۱۳۷۰).

مفهوم مدیریت شهری در تعاریف کل نگر از مفهوم صرف اداره امور شهر فراتر می رود و با ساختارهای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پیوند می یابد و نقش فعال تری در توسعه شهر پیدا می کند. در این نگرش مدیریت شهری مسئولیتی استراتژیک تلقی می شود که ضرورتاً با نتایج و پیامدهای عملیاتی نیز همراه است و به همین دلیل تعامل آن با حوزه های قدرت، سیاست، اجتماع و اقتصاد شهری اجتناب ناپذیر می شود. (Mc Gill, 1998).

مهم ترین هدف مدیریت شهری را می توان در ارتقای کار و زندگی شهروندان در قالب اقشار و گروه های مختلف اجتماعی و اقتصادی و حفاظت از حقوق افراد، تشویق به توسعه اقتصادی و اجتماعی پایدار و حفاظت از محیط کالبدی دانست. (سعیدنیا، ۱۳۷۹).

مدیریت شهری در گذشته مترادف بود با اتخاذ و اجرای برخی اقدامات عمومی در ابعاد فیزیکی و کالبدی شهر و یا نهادی برای خدمات رسانی و انجام امور روزمره و جاری در شهر. برخی اوقات مدیریت شهری، بسیار محدود شده و به مثابه «مدیریت پروژه» قلمداد می شود. در این معنی مدیریت شهری حوزه ای است که در پی اجرای مؤثر و کارآمد پروژه های شهری است. (کهرام، ۱۳۸۴، ص ۱۸) در جایی دیگر مدیریت شهری مترادف با مدیریت رشد و توسعه پنداشته می شود. برخی اوقات حتی مدیریت شهری معادل «مدیریت منابع عمومی» نیز تلقی شده و برای مدیریت محیطی هم پیشنهاد شده است. در جایی دیگر مدیریت شهری هم عرض «مدیریت خدمات عمومی» یعنی مترادف با ارائه خدمات عمومی است (Chakravarti, 2001).

در مدیریت شهری جدید، در مفهوم شهر بازنگری شد. امروزه تاکید بر «جامعیت و فراگیری سیستم مدیریت شهری» را می توان فصل مشترک و عام تعاریف ارائه شده در رویکردهای جدید استنتاج و معرفی کرد. در این مفهوم مدیریت شهری باید تمام سیستم شهری اعم از فضای کالبدی و عملکردی آن را تحت پوشش قرار دهد. مفهوم مدیریت شهری چنان گسترده و پیچیده است که به هیچ وجه نمی توان شهرداری با وظایف کنونی اش را معادل مدیریت شهری دانست. مدیریت شهری مترادف با همه بازیگران عرصه «حیات شهری» است (حافظ نظامی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۵). مدیریت شهری عبارت است از اداره امور شهر به منظور ارتقای مدیریت پایدار مناطق شهری، همچنین مدیریت شهری، یک سازمان گسترده، متشکل از عناصر و اجزای رسمی و غیررسمی مؤثر و ذی ربط در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و کالبدی حیات شهری با هدف اداره، کنترل و هدایت توسعه همه جانبه و پایدار شهری (رضویان، ۱۳۸۱، ص ۵۰). برای درک

روشن از مدیریت شهری می توان آن را به یک نظام تشبیه کرد. نظام عبارت است از اجزاء و قسمت های مختلف یک مجموعه که به یکدیگر وابسته اند و روابط متقابل میان آنها به شکل خاصی سازمان یافته. این سازمان یافتگی برای به انجام رساندن کار یا دستیابی به اهداف خاصی است. مدیریت شهری نیز از قسمت های مختلفی تشکیل شده مانند معاونت ها، سازمان ها و اداره های وابسته که با یکدیگر در قالب یک ساختار، روابط متقابل دارند. این ارتباط ممکن است ضعیف یا قوی باشد. همچنین نظام مدیریت شهری از نظر، رده بندی نظام ها در رده نظام های اجتماعی قرار می گیرد، زیرا متشکل از تعداد زیادی افراد و دارای ساخت سلسله مراتبی و تقسیم کار دقیق می باشد (مزینی، ۱۳۷۸، ص ۱۰). مدیریت شهری یک نهاد مدیریت فراگیر است و درگیر با موضوعات و پدیده های متنوع شهر و شهرنشینی (اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و زیست محیطی) است که طبیعتاً از شرایط عمومی محیط اجتماعی خود تأثیر می پذیرد. در واقع مدیریت شهری در قالب نظام برنامه ریزی اقتصادی - اجتماعی و حقوقی حاکم بر کشور، اقدام به تهیه برنامه های توسعه شهری برای شهر می کند و سپس آن را در چارچوب نظام اداری - اجرایی حاکم بر پروژه های عملیاتی تبدیل کرده و به مرحله اجرا می رساند (رضویان، ۱۳۸۱، ص ۴۹ و ۵۱). مدیریت شهری وظیفه یکپارچه نمودن سیاست های مختلف کنترل کننده توسعه شهر (شامل: تهیه طرح، برنامه ریزی مسکن، سیاست های اجتماعی، سیاست های زیست محیطی، زیرساخت ها، حمل و نقل و ...) را برعهده دارد.

وظایف کنونی مدیریت شهری

- در مجموع، وظایف کنونی مدیریت شهری (صرف نظر از تنوع و اختلاف در نظام های اجتماعی و سیاسی گوناگون) به شرح زیر است:
۱. برنامه ریزی شهری: شامل وضع ضوابط و مقررات در تهیه نقشه های توسعه شهری، نوسازی و بهسازی شهر، اختصاص فعالیت ها به بخش های متفاوت شهر در قالب ضوابط حوزه بندی؛
 ۲. وظایف عمرانی: شامل ساخت خیابان ها و راه های جدید، تعمیر و نگهداری خیابان ها و راه های موجود، ساخت پل های درون شهری و ...
 ۳. وظایف خدماتی: مانند تأمین آب، برق، فاضلاب، گاز، حمل و نقل عمومی؛
 ۴. تأمین بهداشت شهری: شامل جمع آوری و دفع زباله، نظافت شهری، ایجاد کشتارگاه، نظارت بر تهیه و عرضه مواد غذایی؛

۵. خدمات اجتماعی: مانند ساخت نوانخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مهدهای کودک، آسایشگاه‌های سالمندان؛
۶. وظایف ایمنی: شامل مبارزه با آتش سوزی و حوادث - اعم از مترقبه یا غیر مترقبه - سرپرستی نیروی پلیس شهر؛
۷. وظایف فرهنگی: شامل ایجاد کتابخانه، تأسیس انجمن‌های فرهنگی، بایگانی (آرشیو) نوار و فیلم، موزه‌ها، نمایشگاه‌ها، تئاترها، سینماها، کنسرت‌ها، جشنواره‌های فرهنگی و هنری؛
۸. ارتقای محیط زیست شهری: شامل ساخت پارک‌های درون شهری، تأمین فضای سبز؛
۹. وظایف نظارتی: مانند نظارت بر امور ساختمانی و شهرسازی؛

وظایف جدید شهری

تحولاتی که طی چند دهه اخیر با سرعت گرفتن فزاینده شهرنشینی و پدیده آمدن کلانشهرها در سطح جهان روی داده، لزوم بازنگری در مدیریت شهری و وظایف آن را مطرح کرده است. بسیاری معتقدند که جامعه آینده، جامعه‌ای شهرنشین خواهد بود. بنابراین، شهرها به جای این که مکان‌هایی بی‌ثمر برای سرمایه‌گذاری اقتصادی یا تراکم کارگران بیکار با انبوه مشکلات اقتصادی، اجتماعی و محیط زیستی باشند، باید به مراکز رشد و پویایی اقتصادی و اجتماعی در چارچوب ملی بدل شوند. این مراکز باید آفرینش‌گر فرصت‌هایی ارزنده برای رفاه و توسعه نه تنها جمعیت ساکن در آن، بلکه جمعیت تمامی کشور باشند. بنابراین باید در تعریف و ترسیم مجدد مدیریت شهری بازنگری اساسی انجام پذیرد، تا زمینه‌ای برای توسعه پایدار شهری فراهم شود (سعیدنیا، ۱۳۷۹، ص ۳۹ و ۴۰).

مؤلفه‌های مدیریت شهری

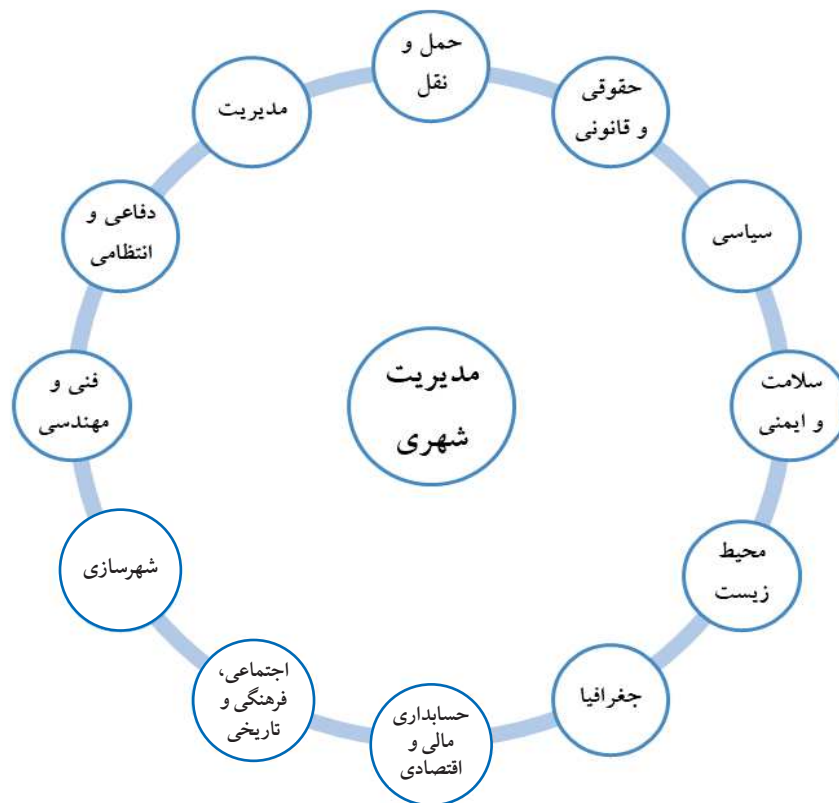
مدیریت شهری به عنوان یک فرایند بهبود مستمر در عرصه زیست شهروندان همواره در صدد است تا تعادل و تعامل سه عنصر محیط طبیعی، محیط ساخته شده و انسان است. بی‌شک در این میان انسان به جهت محوریت داشتن در تمام طرح‌های توسعه شهری واجد اهمیت خاص و ویژه‌ای است. تجربه شکست خورده شهرسازی و برنامه‌ریزی مدرنیستی حکایت از این اهمیت دارد. آنچه که امروزه در شهرهای بزرگ کشورمان شاهد آن هستیم، اولویت یافتن

حرکت ماشین بیش از توجه به عنصر انسان است. تداوم روند تفکر بزرگراه‌سازی یکی از شواهد این مدعا است.

وجود مشکلات عدیده در کشور، ناکارآمدی بخشی از سیستم اداری - سیاسی و بررسی رتبه‌های شاخص توسعه انسانی طی دهه اخیر، ضرورت توجه بیشتر به مؤلفه‌های پویایی سیستم و ساختار اداری - سیاسی و کیفیت زندگی شهروندان را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۹). در این میان مختصات شهروندان به‌ویژه عناصر اخلاقی و معنویت می‌بایست بیش از پیش مورد امعان نظر مدیران شهری باشد.

وست فال (۲۰۰۱) شاخص‌ها و مؤلفه‌های مدیریت شهری را به ترتیب زیر دسته‌بندی می‌کند:

۱. کاهش فقر شهری؛
 ۲. بهبود کیفیت و کمیت زیرساخت‌های اجتماعی؛
 ۳. بهره‌وری شهری؛
 ۴. مسکن و زمین‌های شهری؛
 ۵. خدمات شهری؛
 ۶. محیط زیست؛
 ۷. حمل و نقل شهری؛
 ۸. حکمرانی شهری.
- از سوی دیگر عابدی و همکاران با بررسی و مطالعه ساختار شهرداری‌های ده شهر جهان به تبیین مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده مدیریت شهری به‌ترتیب زیر پرداخته‌اند (عابدی، ۱۳۹۰).

شکل ۱: مؤلفه‌های تشکیل دهنده مدیریت شهری

منبع: (عابدی، ۱۳۹۰)

برآیند نهایی کلیه اقدامات و فرآیندهای مدیریت شهری، رفاه جامعه شهری است. این رفاه را می‌توان در حوزه‌های زیر پیگیری و ارزیابی کرد:

- افزایش رفاه هر یک از گروه‌های جوامع شهری به‌ویژه طبقه فقیران؛
- افزایش رفاه جوامع شهری و حفظ تنوع فرهنگی؛
- افزایش رفاه نسل‌های آینده؛

هدف کلان مدیریت شهری ایجاد محیطی قابل زندگی برای همه، همراه با عدالت اجتماعی، کارایی اقتصادی و پایداری زیست‌محیطی است (سعیدنیا، ۱۳۷۹، ص ۸۱). در جوامع شهری رفاه می‌تواند با توسل به توسعه شهری پایدار در عرصه‌های زیر حاصل شود:

الف) پایداری اقتصادی: برون داده‌های اقتصادی شهر باید بیشتر از درون داده‌های آن باشد، به طوری که اجتماعات شهری رو به بهبود بگذارد.

ب) پایداری اجتماعی: عواید بهبود و توسعه اقتصادی به گونه‌ای برابر، میان مردم که دارای زمینه‌های سیاسی و اجتماعی متنوعی هستند، توزیع شود. به طوری که هماهنگی و انسجام سیاسی و اجتماعی افزایش یافته و به همین نسبت از ناپایداری سیاسی کاسته شود.

پ) پایداری فرهنگی: نواحی و آثار ارزشمند تاریخی را حفظ نماید تا تنوع فرهنگی جوامع شهری افزایش یابد.

ت) پایداری زیست محیطی: مدیریت باید مراقب پایداری زیست محیطی باشد، به طوری که شرایط آن در نسل‌های آینده بهبود یابد (کهرام، ۱۳۸۴، ص ۲۲).

سرمایه

این باور وجود دارد که جامعه مجموعه‌ای از میدان‌های اجتماعی است که هر میدان قوانین و منطق عمل خاص خود را دارد و عاملان اجتماعی با توجه به سرمایه‌هایی که در تملک دارند، در جایگاه‌هایی معینی در میدان قرار می‌گیرند و برای ارتقاء و بهبود جایگاه خود مدبرانه برنامه‌ریزی می‌کنند و جهت افزودن سرمایه و دستیابی به اهداف موردنظر آن میدان به صورت فردی و جمعی به رقابت می‌پردازند. اما آنچه کنشگران را در دستیابی به اهداف میدان یا افزودن سرمایه یاری می‌رساند و نتیجه رقابت را تعیین می‌کند عبارت است از: حجم، ترکیب و مقدار سرمایه‌ای که کنشگران در تملک دارند. به بیان دیگر، کنشگرانی که سرمایه کلی بیشتری در اختیار داشته باشند، در زمینه دستیابی به اهداف مورد نظر آن میدان یا افزودن سرمایه موفق‌تر خواهند بود (جعفری‌مجد و زارعی‌متین، ۱۴۰۱).

پیگیری مفهوم سرمایه توسط کارل مارکس به طور خلاصه بیان می‌دارد سرمایه قسمتی از ارزش افزوده‌ای است که تحت سیطره طبقه سرمایه‌دار قرار می‌گیرد و عبارت است از آنچه در حین فرایند تولید محصول و خدمات بین طبقه سرمایه‌دار و کارگر ایجاد می‌شود. مارکس سرمایه را در ارزش افزوده‌ای که در حین فرایند تولید محصول ایجاد شده و سود ایجاد می‌کند می‌داند. تولید محصول منجر به تعامل کارگر، زمین، اجاره و مواد (شامل تجهیزات فناوری و حمل و نقل) می‌گردد که هر کدام از این مؤلفه‌ها حامل یک ارزش مصرفی برای تولیدکننده